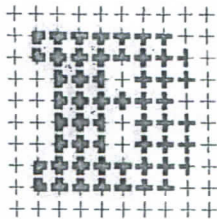

186

Ministerie van Binnenlandse Zaken

Binnenlandse Veiligheidsdienst

*hacienda posebe na de dienst
v. ov. O. Europa
Central - Europa*

NOTITIE

Betreft: DE SOVJET-INLICHTINGDIENSTEN NA DE MISLUKTE AUGUSTUSCOUP

Inleiding

Met het mislukken van de staatsgreep van 19 augustus jl. is de al ruim twee jaar voortwoekerende machtsstrijd tussen het centraal gezag in Moskou enerzijds en de republieken anderzijds, definitief in het voordeel van de laatstgenoemden beslecht. De kracht van de orthodoxe geledingen van de CPSU en de gewapende organen van de USSR (het KGB, het leger en het Unie-Ministerie van Binnenlandse Zaken), als pilaren van de macht van het centrum in het coupplgende Staatscomite voor de Noodtoestand vertegenwoordigd, bleek door vijf jaar glasnost en perestroika zodanig verzwakt te zijn dat het verzet van Boris YELTSIN en de zijnen als voorvechters van de republikeinse zelfstandigheid niet meer gebroken kon worden.

Na de coup waren de gezagsverhoudingen in de Sovjet-Unie feitelijk 180 graden gewijzigd. De oude Unie is direct na het ehech van de staatsgreep uiteengespat in een regen van onafhankelijkheidsverklaringen. De afgelopen maanden ging het niet langer om de vraag hoeveel macht het centrum van de oude Unie van Socialistische Sovjet Republieken (USSR) zou afdragen aan de afzonderlijke republieken, maar of en zo ja: in welke mate die republieken nog bevoegdheden wilden inleveren aan een nieuw federatief verband van een Unie van Soevereine Staten. (USS).

In de praktijk bleek het evenwel uiterst moeilijk te zijn om een gezamenlijk economisch en politiek raamwerk te vinden. De Baltische republieken hebben zich direct na de coup volledig afgescheiden en vijf andere republieken hebben de afgelopen maanden op verschillende momenten aanstalten gemaakt om dit voorbeeld te volgen.

Dit rapport gaat in op de ontwikkelingen die zich in de periode van 21 augustus tot 1 december jl. in het inlichtingen- en veiligheidswezen van de (voormalige) Sovjet-Unie hebben voltrokken. In die periode leek er nog enig uitzicht te bestaan op de formatie van een nieuwe unie. Dit gegeven was een uitgangspunt voor de navolgende analyse.

Op 8 december jl. is echter duidelijk geworden dat de drie belangrijkste republieken van de oude USSR de voorkeur hebben gegeven aan de oprichting van een gemenebest van onafhankelijke

staten. Buiten Unie-president GORBACHEV om hebben Wit-Rusland, de Russische Federatie en de Oekraïne in gezamenlijk overleg de Sovjet-Unie als staat definitief ten grave gedragen. Voormalige Unie-republieken, maar ook derde landen werden uitgenodigd zich bij hen aan te sluiten. Of zij hiertoe over zullen gaan en of het geïntroduceerde gemenebest-concept levensvatbaar is, zal in de komende maanden nog moeten blijken.

Vast staat wel dat met het verdwijnen van de Unie het functioneren van aan enige vorm van centraal gezag verbonden geheime diensten ter discussie zal komen te staan. Mochten zich in het verlengde daarvan nog nieuwe ontwikkelingen voortdoen met betrekking tot de militaire inlichtingendienst, het GRU, en de onlangs op Unie-niveau opgerichte centrale onafhankelijke inlichtingendienst (CSR) en inter-republikeinse veiligheidsdienst (MSB), dan zal daaraan te zijner tijd in een vervolg op deze analyse aandacht worden besteed.

's-Gravenhage, 11 december 1991.

Het KGB onder het mes

Het KGB heeft een groot aandeel gehad in de mislukte coup. Zijn voorzitter KRYUCHKOV moet waarschijnlijk gezien worden als de animator van de staatsgreep. Maandenlang is hij de centrale figuur geweest bij een reeks van ontmoetingen achter gesloten deuren, waarbij een ingrijpen van bovenaf herhaaldelijk is overwogen. Bij de uiteindelijke uitvoering van de plannen waren ook de eerste vice-voorzitters van het KGB Viktor GRUSHKO en Gennadiy AGEYEV, alsmede de leiding van het KGB-Directoraat voor de Bescherming van de Grondwet betrokken.

Voor zijn aandeel in de dramatische gebeurtenissen in augustus heeft het KGB een zware tol moeten betalen. Op 23 augustus jl. werd de gematigd liberale Vadim BAKATIN, voorheen lid van de Nationale Veiligheidsraad van Unie-president GORBACHEV, tot nieuwe voorzitter van het KGB benoemd met de opdracht zo spoedig mogelijk een einde te maken van de rol van de geheime dienst als "staat binnen de staat". BAKATIN is in dat opzicht zeer voortvarend te werk gegaan. Het zogenaamde 'collegium', het dagelijks bestuur van het KGB waarin de voornaamste leidinggevende functionarissen zitting hadden, werd door hem direct ontbonden. Omstreeks medio september waren vervolgens de hoofden van de belangrijkste onderdelen zelf vervangen.

BAKATIN heeft daarnaast binnen korte tijd een aantal organisatorische maatregelen getroffen, waarmee het personeelsbestand van het KGB op Unie-niveau sterk werd gesaneerd, maar tegelijkertijd massa-ontslagen werden vermeden:

- de militaire eenheden van het KGB (inclusief bijna een kwart miljoen grenstroepen) werden voorlopig onder het gezag van het ministerie van Defensie geplaatst;
- het derde hoofddirectoraat voor de beveiliging van de strijdkrachten werd in zijn geheel ondergebracht bij hetzelfde departement;
- het zestiende hoofddirectoraat voor regeringscommunicatie, dat circa een kwart van het budget van het KGB opslokte, werd overgeheveld in een afzonderlijk (nieuw opgericht) regeringscomitee;
- de VIP-persoonsbescherming van het KGB werd verplaatst naar de staven van de presidenten van de Unie en de afzonderlijke republieken;
- het bij de coup betrokken directoraat voor de bescherming van de grondwet werd opgeheven.

Nieuwe diensten op Unie-niveau

Direct na zijn aanstelling heeft BAKATIN openlijk verklaard dat zijn organisatorische plannen met het KGB ook voorzagen in de opsplitsing van de inlichtingen- en veiligheidstaken over twee verschillende diensten min of meer overeenkomstig het Amerikaanse model. Op 11 oktober jl. werden die plannen, zij het in enigszins gemuteerde vorm, gehonoreerd in een decreet van de Staatsraad* .

*De Staatsraad was in de periode van de coup tot 8 december jl.

Besloten werd op de restanten van de oude Unie-KGB drie nieuwe organisaties in het leven te roepen: een onafhankelijke centrale inlichtingendienst (Russische afkorting: CSR), een interrepublikeinse veiligheidsdienst (Russische afkorting: MSB) en een Comite voor de Bescherming van de Staatsgrenzen* , waaronder de voormalige grenstroepen van het KGB zouden gaan ressorteren.

BAKATIN werd op 6 november jl. door Unie-president GORBACHEV benoemd tot hoofd van de interrepublikeinse veiligheidsdienst. Hij maakte kort daarna bekend dat er reeds een compleet organisatieschema voor de MSB klaar lag. De kern van de nieuwe dienst zou geformeerd worden op basis van drie onderdelen uit het oude KGB: het Tweede Hoofddirectoraat (contra-spionage), het Vierde Directoraat (beveiliging transport) en het Zesde Directoraat (beveiliging industrie). Daarnaast zouden er sub-eenheden opgericht worden voor de strijd tegen de organiseerde misdaad. De organisatie zou ondersteund worden door een corresponderende infrastructuur** . De richting van de MSB-activiteiten werd door BAKATIN ook globaal aangeduid. De eerste prioriteit zou liggen bij het verwerven van informatie, de tweede bij het bedrijven van contra-spionage en de derde bij de misdadaansbestrijding.

BAKATIN ging daarbij uit van een personeelsbestand van 39.492 functionarissen. In diverse interviews rekende hij op uiteenlopende wijzen voor dat dit een enorme afslanking van het oude KGB betekende, die op 1 september jl. nog circa 488.000 functionarissen zou hebben geteld. De reductie zou in feite reeds bereikt zijn door de afscheiding van de grenswachten (240.000), de overheveling van KGB-ers naar de nieuwe inlichtingendienst op Unie-niveau (12.000-15.000), de overdracht van KGB-officieren aan de geheime diensten van de republieken (10.000 naar de RSFSR en 90.000 naar de overige republieken) en het afstaan van KGB-taken op het terrein van de regeringscommunicatie en de VIP-persoonsbescherming (90.000). Daarmee leek BAKATIN voor de MSB nog altijd op een formatie van 43.000 tot 46.000 te komen. Het ontslag van de KGB-ers die bij de coup betrokken waren (tot dusverre 35) of hun betrekking in de oude dienst slechts aan politieke protectie te danken hadden (een onbekend aantal), alsmede de aangekondigde pensionering van KGB-officieren met meer dan 25 dienstjaren, zouden echter zijn rekensom compleet kunnen maken.

De academicus Yevgeniy PRIMAKOV, voor de coup evenals BAKATIN lid

het hoogste besluitvormende orgaan op Unie-niveau, waarvan Unie-president GORBACHEV voorzitter was en waarin de presidenten van de republieken als lid waren vertegenwoordigd.

*Op 6 november jl. werd Ilya KALINICHENKO door Unie-president GORBACHEV benoemd tot voorzitter van het Comite en opperbevelhebber van de grenstroepen.

**BAKATIN liet tevens doorschemeren dat de MSB het volledige geautomatiseerde gegevensbestand en 500 telefoon-taps had overgenomen van het oude KGB.

van de Nationale Veiligheidsraad van de Unie-president, werd op 6 november door GORBACHEV benoemd tot directeur van de nieuwe centrale inlichtingendienst (CSR). Hij was reeds op 30 september benoemd tot hoofd van het Eerste Hoofddirectoraat, het 12.000 man tellende onderdeel van het oude KGB dat belast was met het inlichtingenwerk in het buitenland. In die positie functioneerde hij tot 6 november tevens als eerste vice-voorzitter van het KGB, wat betekent dat hij tot die datum nog direct ondergeschikt was aan voorzitter BAKATIN.

Over PRIMAKOVs plannen met betrekking tot de CSR werd slechts weinig bekend. Zelf gaf hij aan dat het verwerven van inlichtingen in het buitenland in ieder geval efficiënter zou moeten geschieden dan in het verleden, wat waarschijnlijk gepaard moest gaan met een reductie van de omvang van het voormalige Eerste Hoofddirectoraat. Daarnaast zei hij te streven naar een forse uitbreiding van de analytische capaciteit van zijn dienst, maar dat zou voor een belangrijk deel bereikt moeten worden door het inhuren van experts van buitenaf.

Rondom de voortzetting van de residentura-spionage in het buitenland waren inmiddels een aantal opvallende uitlatingen gedaan. Boris PANKIN, van 28 augustus tot 20 november jl. Unie-minister van Buitenlandse Zaken, had in september herhaaldelijk verklaard dat zijn departement geen cover-functies meer beschikbaar zou stellen voor inlichtingenofficieren van KGB en GRU (de voorlopig nog op oude sterkte opererende militaire inlichtingendienst van de Sovjet-Unie). PRIMAKOV sprak zich wel uit tegen het gebruik van journalistieke functies als dekmantel voor inlichtingenactiviteiten, maar hield evenals BAKATIN de mogelijkheid van een verholde aanwezigheid van inlichtingenofficieren in de diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland nadrukkelijk open. Begin oktober werd door PRIMAKOV en PANKIN over deze materie achter gesloten deuren van gedachten gewisseld. Dat over de uitkomst later geen informatie aan de pers werd vrijgegeven doet sterk vermoeden dat PANKIN bij die gelegenheid heeft moeten inbinden en dat de inlichtingendienst van PRIMAKOV toch nog gebruik leek te kunnen gaan maken van diplomatieke dekmantels.

Over de orientatie van de inlichtingenactiviteiten van de CSR liet zich een zeer globaal beeld vormen. PRIMAKOV verklaarde zelf dat zijn orgaan geen desinformatie meer in het buitenland zou verspreiden en niet meer zou opereren onder de (voormalige) Sovjet-burgers in den vreemde. Daarentegen achtte hij het zeer belangrijk dat de politieke leiding van de Unie en de daarin participerende republieken tijdig voorzien zou worden van objectieve informatie op politiek terrein en dat zijn dienst gunstige voorwaarden zou creëren voor de economische, wetenschappelijke en technische vooruitgang van zijn land.

Nieuwe diensten op republikeins niveau

De augustuscoup had ook consequenties voor de KGB-organisaties in de afzonderlijke republieken. In alle republieken, met uitzondering van de Russische Federatie, konden die organisaties

terugwijzen op een lang verleden. In structureel opzicht vormden zij een afspiegeling op kleinere schaal van het Unie-KGB, in hiërarchisch opzicht waren de republikeinse KGB's ook verantwoording schuldig aan de geheime dienst op centraal niveau.

De onafhankelijkheid van de Baltische Republieken heeft inmiddels geleid tot het staken van alle activiteiten van de daar traditioneel gevestigde KGB-organisaties. Een en ander was het resultaat van onderhandelingen tussen de Unie-KGB en de regeringen van Estland, Letland en Litouwen, waarbij eind september ook afspraken werden gemaakt over de structurele en personele liquidatie van de voormalige republikeinse KGB's en de overdracht van hun materiele faciliteiten (met name technische apparatuur, gebouwen en wapens). Het deel van hun functionarissen dat het Balticum wenste te verlaten, zou bij eventuele hervestiging kunnen rekenen op financiële steun van de Unie-KGB. De drie Baltische landen begonnen daarna met de formatie van eigen veiligheidsdiensten*. De Unie-dienst van BAKATIN liet weten geen bezwaar te maken als daarin ook officieren van de oude republikeinse KGB's nieuw emploti zouden vinden, maar dreigde tevens met sancties als hun kennis tegen de belangen van de Unie gebruikt zou worden. Vooralsnog maakten de Baltische landen echter geen aanstalten om voormalige KGB-functionarissen in dienst te nemen.

De republiek Moldavië is daartoe wel overgegaan. Per presidentieel decreet werd de gehele KGB-organisatie op haar territorium geannexeerd. Alle gebouwen, materiele faciliteiten en wapens van het republikeinse KGB werden daarbij geconfisqueerd. De dienst als zodanig ging op in een nieuw te vormen ministerie van Nationale Veiligheid. Min of meer naar het voorbeeld van Moldavië, werd op 6 november jl. door het parlement van Azerbadzjan een wet aangenomen, waarmee ook de KGB-organisatie in die republiek werd overgeheveld in een departement van Nationale Veiligheid.

De tien overige republieken begonnen eveneens met het doorsnijden van de banden van de KGB-organisaties op hun grondgebied met de Unie-KGB in Moskou. De republikeinse KGB's werden daarbij volledig onder eigen gezag geplaatst en onderworpen aan een herstructurering op kleine of grote schaal. De grootste vorderingen zijn daarbij reeds in de Oekraïne gemaakt.

Op 23 september jl. nam het Oekraïense parlement tijdens een besloten zitting het besluit dat alle KGB-taken binnen de grenzen van de republiek zouden worden overgenomen door een nieuwe Dienst voor de Nationale Veiligheid van de Oekraïne (afgekort: SNBU). Nikolai GALUSHKO kreeg voorlopig de leiding over de organisatie

*Estland richtte op 8 september jl. een Onderzoeksbureau op, belast met de bescherming van staats-, commerciële en technologische geheimen en de strijd tegen terrorisme en smokkel (van drugs en wapens?). In Litouwen werd op 1 oktober jl. vice-premier Zigmās VAISVILA benoemd tot directeur-generaal van een Litouwse Staatsveiligheidsdienst.

en zal kunnen werken met hetzelfde personeel (20.000 functionarissen) en budget (130 miljoen roebel), waarover hij tot dan toe als hoofd van het republikeinse KGB had beschikt. Organisatorisch werden er op korte termijn ingrijpende veranderingen aangekondigd. De kern van de SNBU zou gaan bestaan uit drie onderdelen voor respectievelijk inlichtingenactiviteiten in het buitenland, contra-inlichtingen en beveiliging van een nog te formeren nationaal leger van de republiek. Daarnaast zouden binnen de SNBU in ieder geval nog een technische afdeling en een afdeling voor de strijd tegen corruptie opgericht moeten worden.

De invulling van deze structuur vond echter niet meer plaats onder de hoede van GALUSHKO. Het Oekraïense parlement benoemde op 6 november Yevgeniy MARCHUK tot hoofd van de SNBU. MARCHUK had tot dan toe in de republiek de post van minister voor defensie- en veiligheidszaken bekleed.

De mislukte staatsgreep maakte ook een einde aan de ambivalente positie van het KGB in de RSFSR. Alle inlichtingen- en veiligheidstaken op het territorium van de Russische Federatie werden tot in de lente van dit jaar uitgeoefend door het Unie-KGB. Op 5 mei jl. werd echter door de Russische president Boris YELTSIN en KGB-voorzitter KRYUCHKOV overeenstemming bereikt over het opzetten van een KGB/RSFSR. Deze nieuwe republikeinse KGB-organisatie zou van start gaan met ongeveer 350-400 officieren en na verloop van tijd mogen uitgroeien tot een dienst van circa 2000 functionarissen.

Het KGB/RSFSR heeft aanvankelijk een merkwaardige status gehad. Zijn hoofd, generaal-majoor Viktor IVANENKO, werd op 5 mei door het Russische parlement benoemd* en president YELTSIN heeft daarna herhaaldelijk laten blijken dat hij het KGB/RSFSR als 'zijn' dienst beschouwde. Unie-KGB-voorzitter KRYUCHKOV heeft op zijn beurt niet nagelaten te beklemtonen dat het veiligheidsconcept van het centrum ondeelbaar was van dat van de Russische Federatie. Feitelijk bleven dan ook tal van veiligheidszaken op Russisch grondgebied, vooral als het daarbij een dreiging van buitenaf betrof, onder de eindverantwoordelijkheid van het Unie-KGB berusten.

IVANENKO liet er echter geen twijfel over bestaan dat YELTSIN op zijn loyaliteit kon rekenen en tijdens de kritische coupdagen in augustus heeft het KGB/RSFSR zich dan ook aangesloten bij het verzet van de Russische president tegen het Staatscomitee voor de Noodtoestand. Daarna begon IVANENKO aan een gestage uitbouw van zijn dienst, waarvoor hij ook een inlichtingentaak in het buitenland claimde. Hij werd daarin gesteund door YELTSIN, die geen inmenging van de Unie-KGB in Russische aangelegenheden meer dulde en het KGB/RSFSR tot erfgenaam verklaarde van de volledige territoriale KGB-organisatie binnen zijn republiek. Eind september werd reeds met instemming van Unie-president GORBACHEV het KGB voor de stad Moskou met ongeveer 20.000 functionarissen overgenomen van het Unie-KGB.

*IVANENKO heeft het grootste deel van zijn carrière doorgebracht in de Unie-KGB.

Over het organisatorisch raamwerk van het KGB/RSFSR zijn voorlopig nog geen details voorhanden. Vast staat wel dat de dienst van IVANENKO spoedig een naamswijziging ondergaan omdat het acroniem KGB bij de bevolking te zeer symbolisch is geworden voor de dictatuur en repressie waaraan zij decennia lang heeft blootgestaan. Vermoedelijk zal de organisatie aangeduid gaan worden als Agentschap voor de Federale Veiligheid (Russische afkorting: AFB).

Verhouding tussen Unie- en republikeinse diensten

De snelle formatie van min of meer zelfstandige geheime diensten in de republieken was voor MSB-voorzitter BAKATIN in oktober aanleiding geworden om de relaties tussen deze organisaties en zijn eigen dienst zo spoedig mogelijk op vaste leest te schoeien. Om onderling wantrouwen en rivaliteit voor te zijn, ontvouwde hij een vijf-stappen plan waarmee binnen afzienbare tijd gestreefd zou moeten worden naar een intensieve samenwerking, gebaseerd op een sterke wederzijdse compromisbereidheid. De stappen voorzagen in:

- het sluiten van tijdelijke accoorden tussen de MSB en de veiligheidsdiensten van de republieken;
- de creatie van een coördinerende raad, bestaande uit de leiders van alle diensten die bij de veiligheid van de Unie en de republieken betrokken zijn;
- het opstellen en ondertekenen van een 'inter-statelijke' overeenkomst (=tussen Unie en republieken) over de beginselen van collectieve veiligheid;
- het vaststellen van het budget van de inter-republikeinse veiligheidsstructuren en de financiering daarvan;
- het opstellen en aannemen van wetten, waarin de activiteiten en bevoegdheden van de geheime diensten op republikeins niveau vastgelegd zouden worden, alsmede de daarvoor af te leggen verantwoordelijkheid aan de parlementen en het bevoegd gezag.

De eerste stap werd snel gezet. Eind oktober waren er reeds accoorden voor een overgangperiode gesloten tussen BAKATIN en de leiders van de diensten van de Oekraïne en Wit-Rusland, terwijl soortgelijke overeenkomsten met de republikeinse veiligheidsorganen van de Russische Federatie, Kirgizie, Turkmenie, Wit-Rusland, Kazachstan, Oezbekistan, Moldavië en Armenie nagenoeg gereed lagen om ondertekend te worden. Alleen Georgië en Azerbadzjan stonden toen nog principieel afwijzend tegenover een schriftelijke regeling van de relaties met de diensten op Unie-niveau.

De exacte inhoud van de genoemde accoorden werd niet aan de pers vrijgegeven. Volgens de persbureaus Tass en Interfax zouden de overeenkomsten voorzien in samenwerking op de terreinen van het inlichtingenwerk, de contra-spionage, de strijd tegen terreur, drugshandel en georganiseerde misdaad, alsmede de bescherming van defensie-installaties en nucleaire faciliteiten. BAKATIN duidde aan dat er ook een werkbare verdeling van bevoegdheden zou zijn gevonden, maar ook conform zijn eigen opvattingen was daarbij vermoedelijk slechts een zeer beperkte ruimte gereserveerd voor

operationele activiteiten van de MSB. Anatolij OLEYNIKOV, vice voorzitter van de MSB, lichtte in dit laatste opzicht het tipje van de sluier wat verder op. In het bijzonder sprekend over de relaties met de Russische dienst, verklaarde hij in de Izvestia van 6 november jl. dat voor de MSB in beginsel een coördinerende rol met de andere republikeinse diensten was weggelegd en een organiserende taak voor wat betreft de onderlinge informatie-uitwisseling, maar alle operationele activiteiten op het territorium van de Russische Federatie zouden overgelaten moeten worden aan de AFB van IVANENKO.

De tweede stap in de plannen van BAKATIN werd door GORBACHEV genomen. Op 24 oktober riep de Unie-president per decreet een Coördinatie Raad van de Inter-republikeinse Veiligheidsdienst in het leven. Het hoofd van de MSB, de directeur van de CSR en de leiders van de republikeinse diensten zouden ex officio deel uit gaan maken van dit nieuwe samenwerkingsforum. Voor het overige bood de oekaze van GORBACHEV weinig inzicht in het functioneren van de Coördinatie Raad. Het orgaan zou zelf een procedure voor zijn activiteiten moeten uitwerken, terwijl genomen beslissingen uitgevoerd zouden moeten worden bij order van het hoofd van de MSB.

Hoe die beslissingen tot stand zouden komen, werd daarentegen niet bekend. In de praktijk zullen de leiders van de beide Unie-diensten afhankelijk zijn geweest van de wil van de meerderheid van hun ambtgenoten van de republikeinse diensten. Daarnaast werd vermoedelijk voor ieder hoofd van een republikeinse dienst een veto-recht ingeruimd ten aanzien van veiligheidsaangelegenheden die rechtstreeks de belangen raakten van de republiek die door hem in de Coördinatie Raad werd vertegenwoordigd.

De realisatie van de overige stappen van BAKATIN - evenals het voortbestaan van de Unie-diensten op zich - is met de gemenebest-plannen van de Russische Federatie, Wit-Rusland en de Oekraïne in het begin van december onder zware druk komen te staan. Ook in de daaraan voorafgaande weken was het MSB-hoofd de facto echter al in zeer sterke mate afhankelijk van de medewerking van de republieken. Het MSB-hoofd liet toen weten dat de oude begroting van het KGB (naar zijn opgave 6,4 miljard roebel) met het oog op de al doorgevoerde structurele en personele saneringsoperatie aanzienlijk omlaag kon, hoewel hij voornemens was zijn functionarissen een substantiele salarisverhoging te geven. De fondsen moesten echter komen van de republieken, die zich de afgelopen maanden al zeer traag toonden met het afdragen van gelden ten behoeve van de totale Unie-begroting.

Ten aanzien van een gezamenlijke definitie van een nationaal veiligheidsconcept en de afbakening van de wettelijke kaders waarin de republikeinse diensten zouden gaan opereren, hoefde BAKATIN ook geen optimistische verwachtingen te koesteren. De republieken hebben sinds de staatsgreep van augustus in toenemende mate voorrang gegeven aan een op het eigen territorium gericht veiligheidsconcept, waarvan ook de oprichting van republikeinse gardes (in de Oekraïne zelfs van een compleet leger) getuigde. Slechts daar waar de veiligheidsbelangen van de afzonderlijke republieken nog gemeenschappelijke raakvlakken

vertoonden, leek nog een beperkte ruimte bestaan voor een zeer algemene notie van het begrip nationale veiligheid* . Daarnaast is voor 8 december jl. van de zijde van de republieken in de praktijk al weinig bereidheid getoond om bij het opstellen van hun wetgeving rekening te houden met het bestaan van diensten op Unie-niveau.

Feitelijk waren de plannen van BAKATIN te zeer ingegeven door de algemene politieke strategie van GORBACHEV. De Unie-president trachtte sinds de augustuscoup vanuit een sterk verzwakte positie van het centrum steeds opnieuw het initiatief bij de politieke en economische vormgeving van een nieuwe Unie te behouden, maar moest daarbij al herhaaldelijk ervaren dat hij volledig afhankelijk was van de inbreng van de republieken, waarbij de feitelijke macht berustte. BAKATIN probeerde op soortgelijke wijze vanuit het centrum nieuwe lijnen in veiligheidsaangelegenheden uit te zetten, maar was in de praktijk evenzeer afhankelijk van het definitieve oordeel dat over zijn plannen op republikeinse niveau nog geveld moest worden.

Opmerkelijk waren in dit verband vooralsnog vage berichten in de Russische pers in het begin van oktober, dat de geheime dienst van de RSFSR uit eigen beweging een rechtstreekse dialoog was aangegaan met de diensten van de andere republieken om elkaar te vinden in inlichtingen- en veiligheidsaangelegenheden. Onderlinge accoorden over dit onderwerp zouden binnen twee tot drie maanden verwacht mogen worden. Het is zeer wel mogelijk dat deze accoorden in een nieuw gemenebest-verband het uitgangspunt zullen vormen voor nog te sluiten formele verdragen tussen de politieke leiders van de republieken, waarin de relaties tussen alle betrokken diensten op meer definitieve basis worden geregeld.

Nu al kunnen echter grote vraagtekens geplaatst worden achter de vriendschappelijke aard van de onderlinge relaties. In de Russische pers is openlijk gezinspeeld op mogelijke inlichtingenoperaties van de republikeinse diensten op elkaars grondgebied. Onvrede over de positie van de zeer omvangrijke Russische bevolkingsgroepen in de niet-Russische republieken, zou voor AFB-hoofd IVANENKO een doorslaggevend motief kunnen zijn om zijn dienst daar offensief te laten opereren. Omgekeerd vormt in die niet-Russische republieken een diep geworteld wantrouwen ten aanzien van een te dominerende geopolitieke rol van de RSFSR een goede voedingsbodem voor inlichtingenactiviteiten op het grondgebied van de Russische federatie. Een dergelijk fictief scenario dreigt in ieder geval onmiddellijk werkelijkheid te worden als het broze bouwwerk van een nieuwe Unie inderdaad op korte termijn in elkaar stort en grote delen van de voormalige USSR niet toetreden tot een alternatief gemenebest-verband.

*De republieken, die zich zelf in de nieuwe Unie als soevereine staten wensten te beschouwen, verstonden onder nationale veiligheid in de eerste plaats de eigen veiligheid, daar waar BAKATIN de veiligheid van de Unie als geheel voor ogen had.

Het GRU

De militaire inlichtingendienst van de Sovjet-Unie, het GRU, is in de berichtgeving tijdens en na de coup lange tijd buiten beeld gebleven. Dit mag geen verwondering wekken, aangezien deze dienst zich primair dient bezig te houden met het verzamelen van militaire informatie in en over het buitenland en derhalve ook niet onmiddellijk de verdenking op zich laadde bemoeienis gehad te hebben met de staatsgreep. Toch vreesde het hoofd van het GRU, Mikhaylovich MIKHAYLOV, kort na de coup dat hij zou behoren tot de tachtig procent van de legertop die volgens de nieuwe Unie-minister van Defensie SHAPOSHNIKOV spoedig ontslagen zou worden. Tegenover het blad Koksomolskaya Pravda liet MIKHAYLOV weten dat hij deze verwachting baseerde op zijn stilzwijgen ten tijde van de staatsgreep.

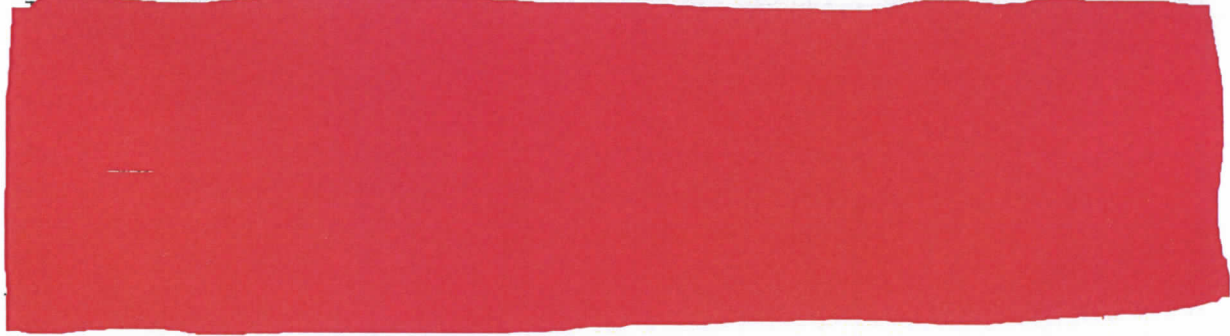
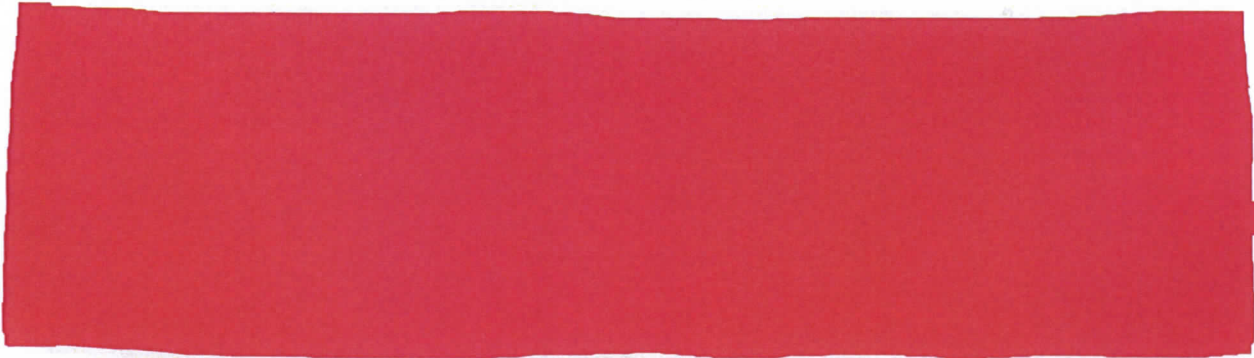
MIKHAYLOV, die ook meldde dat alle partijorganisaties binnen het GRU inmiddels waren ontbonden, ontkende elke wetenschap van of betrokkenheid bij de coup van zijn organisatie of van onderdelen ervan. Ook ontkende hij geruchten dat spetsnaz-eenheden van het GRU in Moskou zouden zijn ingezet tijdens de coup. In reactie op deze beweringen verklaarde GRU-specialist en YELTSIN-aanhanger Aleksandr KONDRASHOV dat het GRU zich wel degelijk had ingelaten met de coup poging, maar dat alle informatie over de situatie ging naar generaal-kolonel GUSEV, eerste plaatsvervanger van MIKHAYLOV.

Op 26 augustus jl. is in een vergadering op het GRU-hoofdkwartier iedere betrokkenheid bij de coup van de kern van het GRU ontkend. Op die bijeenkomst werd medewerkers, die over belastende informatie beschikten, evenwel aangeraden het stilzwijgen te bewaren. Documenten die wezen op betrokkenheid van het GRU bij de coup, zouden volgens een anonieme bron al eerder zijn vernietigd.

Een en ander maakte duidelijk dat toch ook het GRU niet met schone handen uit de affaire tevoorschijn was gekomen en dat organisatorische consequenties waarschijnlijk niet uit zouden blijven. De afslanking van het Rode Leger, de sanering van het militaire apparaat op Unie-niveau, de vorming van eigen strijdkrachten in de republieken en de afbouw van het militair-industriele complex ten behoeve van de produktie van consumptiegoederen oefenden daarnaast al voor de bekendmaking van de gemeenebest-plannen op 8 december een zware druk uit op de organieke sterkte van het GRU.

Op langere termijn was het voortbestaan van het GRU bovendien sterk verbonden met de vorming van een nieuw Unie-verband. Nu in plaats daarvan in de nabije toekomst een gemeenebest van de Russische Federatie, Wit-Rusland en de Oekraïne in het leven is geroepen, zijn de dagen van het GRU als Unie-dienst waarschijnlijk geteld. Mocht het inderdaad tot een opheffing van de centrale militaire inlichtingendienst komen, dan zal een deel van zijn taken wellicht overgenomen worden door de diensten van de afzonderlijke republieken.

Buitenlands inlichtingenwerk, een voorlopig panorama

De geruststellende geluiden van BAKATIN hebben op korte termijn hun uitwerking waarschijnlijk niet gemist. Het aantal defecties van Sovjet-inlichtingenofficieren bleef vooralsnog beperkt, terwijl in de meeste Westerse landen in de loop van september is gebleken dat geheime inlichtingenoperaties van het KGB werden voortgezet. In Nederland werd dit beeld enigszins vertroebeld door het in samenwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken gevoerde beleid tot reductie van de omvang van de rezidentura. Dit heeft in juli jl. nog geleid tot de verwijdering van een KGB-X-lijn officier.

De laatste maanden is echter de onrust onder de inlichtingenofficieren binnen de Sovjet-vertegenwoordigingen in het buitenland gegroeid. De organisatorische veranderingen in het inlichtingen- en veiligheidsapparaat aan het thuisfront, de samenvoeging van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Economische Relaties op Unie-niveau, de discussies over de (mogelijke) opheffing van cover-functies binnen de diplomatieke vertegenwoordigingen en in meer algemene kontekst de sombere toekomst van de Unie, hebben onder de Sovjet-inlichtingenofficieren tot wijdverbreide gevoelens van onzekerheid geleid, die zich langzaam maar zeker leken te vertalen in een toenemende inertie in hun activiteiten. In de KGB- en GRU-rezidentura's werd in november jl. algemeen verwacht dat het op korte termijn - in het begin of in de loop van 1992 - tot een groot aantal personele mutaties zou komen, waarbij voor velen een terugkeer naar Moskou in het verschiet leek te liggen.

Op basis van de ontwikkelingen met betrekking tot de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de voormalige USSR tot 1 december jl., zal hieronder getracht worden in grote lijnen een

beeld te schetsen van hun mogelijke activiteiten in het buitenland op middellange termijn. Daarbij zal de aandacht uitgaan naar de situatie, die zal ontstaan nadat de algemeen verwachte mutaties in de nu nog aanwezig structurele en personele capaciteit van het oude KGB en GRU in het buitenland daadwerkelijk hun beslag hebben gekregen.

Onzekere factor blijft daarbij vooralsnog het naast elkaar bestaan van diensten op centraal en republikeins niveau. Mocht het niet tot de formatie van een nieuw Unie-verband op politiek terrein komen, en de gemenebest-plannen van de drie Slavische republieken zijn in dat verband een teken aan de wand, dan zal vroeg of laat het voortbestaan van het GRU van MIKHAYLOV, de CSR van PRIMAKOV en de MSB van BAKATIN ter discussie komen te staan. In dat geval zal de dienst van de Russische Federatie waarschijnlijk als hun voornaamste erfgenaam optreden. Het hierna geschetste verwachtingspatroon moet dan wellicht in een aantal details bijgesteld worden, maar de algemene lijnen zullen in hoofdzaak dezelfde blijven.

Vast staat in ieder geval dat de plaats van het geliquideerde KGB in het Westen niet ingenomen zal worden door een enkele nieuwe dienst, maar door een aantal nieuwe diensten uit de voormalige USSR. Als de CSR verdwijnt moet daarbij nog altijd rekening gehouden worden met de diensten van de westwaarts georiënteerde republieken, zoals de Oekraïne, Wit-Rusland en de Russische Federatie. De rezidentura-spionage maakt in dat verband goede overlevingskansen, al mag wel verwacht worden dat de betrokken diensten niet meer onder het dak van een gezamenlijke diplomatieke Unie-vertegenwoordiging, maar onder de daken van een aantal van elkaar gescheiden diplomatieke vertegenwoordigingen van de republieken zullen opereren.

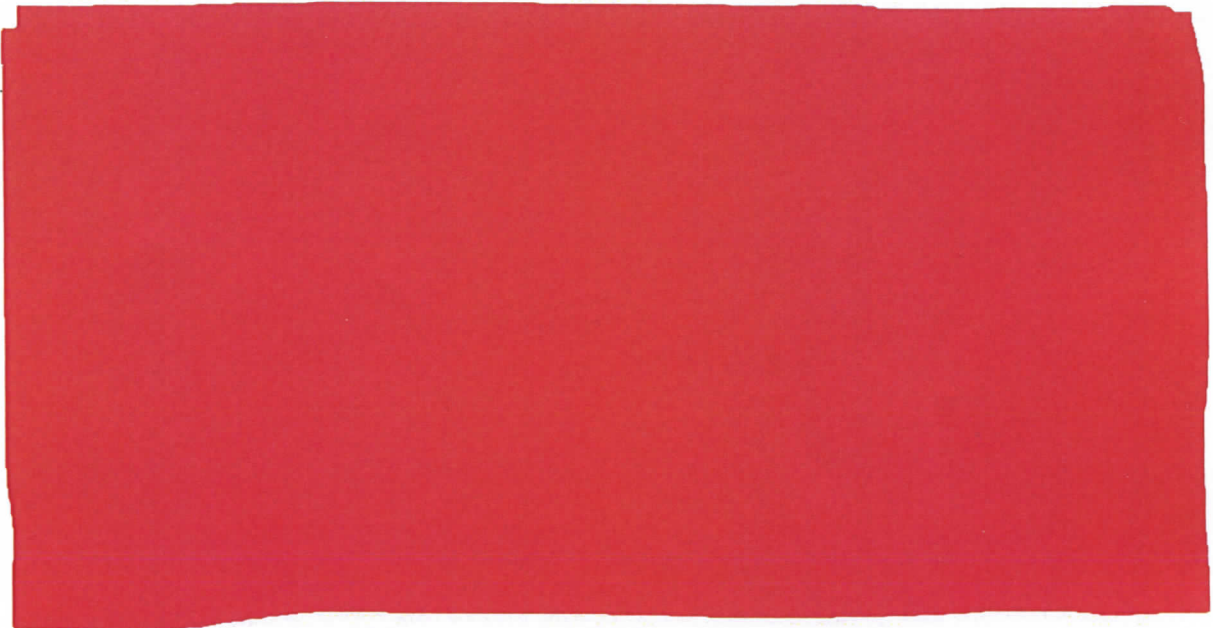
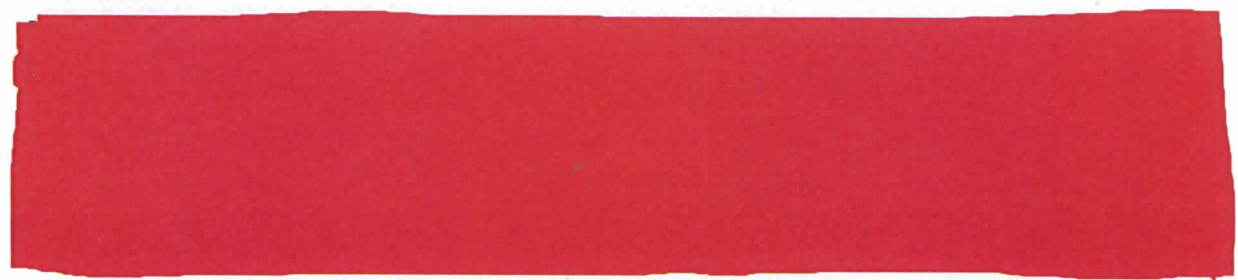
Vrijwel zeker zal het aantal in de rezidentura('s) in het Westen geplaatste inlichtingenofficieren aanmerkelijk kleiner zijn dan in het KGB-tijdperk. Een chronisch tekort aan financiële middelen en de inkrimping van het diplomatenbestand werken dit in de hand. Daarnaast speelt de veranderde geografische oriëntatie van de nieuwe diensten een belangrijke rol.

Zo heeft de republiek Oekraïne al laten doorschemeren dat haar belangen op het terrein van de buitenlandse politiek vooral in de aangrenzende landen liggen, waaronder ook de republieken van de oude USSR moeten worden verstaan. Ook is zij zeer geïnteresseerd in goede relaties met de reeds gevestigde en nog opkomende industrie-landen in Azië. Als in het offensieve inlichtingenwerk dezelfde geografische prioriteiten worden aangehouden, dan zal dit een reducerende invloed hebben op de personele en andere middelen die in westwaartse richting kunnen worden ingezet. Een en ander wordt op kleinere schaal ook in de hand gewerkt door het opkomend islamitisch fundamentalisme in de zuidelijke Unie-republieken, wat wellicht meer capaciteit zal vergen voor het verwerven van informatie in en over de aangrenzende islamitische landen (vooral Iran).

Bovendien is het zeer wel mogelijk dat de republieken gepreoccupeerd raken met het bespioneren van elkaar. Als het gemenebest-verband van de Russische Federatie, Wit-Rusland en de

Oekraïne daadwerkelijk tot stand komt en de zuidelijke en Centraal- Aziatische republieken daar op middellange termijn buiten blijven, dreigen de geopolitieke verhoudingen binnen de voormalige USSR dermate instabiel te worden, dat inlichtingenactiviteiten onder en tegen elkaar onvermijdbaar zijn.

Een kleiner aantal inlichtingenofficieren verdeeld over meer vertegenwoordigingen van de republieken in het Westen impliceert ook een andere organisatie van de residentura's. In het verleden was een KGB-rezidentura onderverdeeld in een aantal zogenaamde 'lijnen', waarbinnen de inlichtingenofficieren hun activiteiten ontplooiden op een specifiek terrein (politieke spionage, wetenschappelijke en technische spionage, infiltratie van het politie- en veiligheidsapparaat van het gastland, controle van de daar gevestigde Sovjet-kolonie, etc.). Met een beperking van de personele capaciteit mag verwacht worden dat de rigide lijnstructuur zal worden verlaten en een 'republikeins' inlichtingenofficier niet meer op een scherp afgebakend terrein, maar op meerdere terreinen actief zal zijn.

A large rectangular area of the document is completely redacted with a solid red color, obscuring several paragraphs of text.A rectangular area of the document is redacted with a solid red color, obscuring a paragraph of text.

A rectangular area of the document is redacted with a solid red color, obscuring a paragraph of text.

[REDACTED]

De toekomstige prioriteiten van het offensieve inlichtingenwerk in het Westen, moeten - zoals al eerder met betrekking tot de centrale inlichtingendienst van PRIMAKOV is aangeduid - vooral gezocht worden in het verzamelen van politieke, wetenschappelijk-technische en economische informatie. De door het verval van de oude Unie in beweging gekomen inter-statelijke verhoudingen, alsmede de zorgwekkende economische situatie in de Unie-republieken bieden daarvoor een vruchtbare voedingbodem. Opmerkelijk is voorts dat in de Russische pers niet of nauwelijks meer wordt gerefereerd aan de militaire spionage. Het verdwijnen van het traditionele vijandbeeld tussen Oost en West en de daarmee gepaard gaande wederzijdse ontwapening heeft wellicht tot gevolg gehad dat de behoefte aan militaire inlichtingen over het Westen is verminderd. Daarentegen mag verwacht worden dat de republieken hun diensten in toenemende mate zullen inzetten om informatie over elkaars militaire capaciteiten te verwerven, vooral als er geen nieuw Unie-verband tot stand komt.

In de toekomst zal ook meer aandacht besteed worden aan de 'open' facetten van het inlichtingenwerk ten aanzien van het Westen. Reeds voor de coup werd binnen het oude Unie-KGB een discussie gevoerd over een beter gebruik van open bronnen en het 'vrij' aangaan van menselijke gesprekscontacten buiten de conspiratieve sfeer om de via geheime kanalen verworven gegevens in een breder verband te analyseren en op hun waarde te beoordelen.

Dit hoeft niet te betekenen dat de erfgenamen van het KGB volledig afscheid zullen nemen van het gebruik van conspiratieve methoden in het inlichtingenwerk. Terwijl het KGB echter in het verleden bijna bij voorkeur op grote schaal conspiratief te werk ging, zullen de nieuwe diensten - ook al met het oog op de gewenste betere relaties met het Westen - in dit opzicht meer voorzichtigheid betrachten. Meer en meer zullen de beproefde methoden van de klassieke spionage van Sovjet-zijde nog slechts daar aangewend worden, waar informatie niet via vrije kanalen verworven kan worden, maar het bezit van de begeerde gegevens van groot belang wordt geacht.

Hier komt nog bij dat de Unie- en republikeinse diensten op basis van de wederzijdse veiligheidsbelangen reeds hun belangstelling voor een vergaande samenwerking met Westerse veiligheidsdiensten bij herhaling hebben geventileerd. Thematisch wordt daarbij gedacht aan een bundeling van krachten bij het bestrijden van drugs- en wapenhandel, terrorisme en georganiseerde misdaad, alsmede het tegengaan van de verspreiding van kennis die nodig is voor het vervaardigen van chemische, biologische en nucleaire

wapens. Inhoudelijk zou een en ander gestalte moeten krijgen door het uitwisselen van informatie, het accrediteren van liaisons voor het onderhouden van relaties en de vorming van gezamenlijke operationele eenheden.

De activiteiten van de nieuwe diensten uit de voormalige USSR lijken daarmee in toenemende mate bepaald te worden door de wijze waarop hun politieke leiders van dag tot dag hun belangen definiëren. Op basis van een wisselende nadruk op bepaalde inlichtingen- of veiligheidsbelangen zullen de betrokken organisaties zich nu eens als opposenten dan weer als bondgenoten tegenover de Westerse veiligheidsdiensten manifesteren. Het a priori toebrengen van schade aan Westerse belangen, zoniet een uitgangspunt dan toch een op ideologische basis nagestreefd neveneffect van het opereren van KGB en GRU in de oude politieke constellatie, zal plaatsmaken voor deze meer pragmatische benadering van de nieuwe diensten. In hoeverre de Westerse belangen daarbij in de nabije toekomst aangetast zullen worden, moet in de praktijk nog worden vastgesteld.